

Aleš Čnič

SOCIOKULTURNI VIDIKI VEGETARIJANSTVA IN NJEGOVIH PERCEPCIJ

IZVLEČEK: Članek najprej opredeli temeljne značilnosti vegetarijanstva, potem pa predstavi glavne rezultate empirične raziskave o vegetarijanstvu, opravljene na reprezentativnem vzorcu polnoletnih prebivalcev Ljubljane in Maribora. Glavne ugotovitve vsebujejo oceno razširjenosti vegetarijanstva v dveh naših največjih mestih, kdo in zakaj se odloča za vegetarijanstvo ter podrobnejšo analizo odnosa večine do različnih vegetarijanskih praks. Analize so posebej osredotočene na različne sociokulturne dejavnike, na podlagi katerih bi lahko sklepali o slojevski pripadnosti vegetarijancev kot tudi o slojevski porazdelitvi nasprotnikov in podpornikov vegetarijanstva kot prakse.

KLJUČNE BESEDE: vegetarijanstvo, družbeni sloj

Social and cultural aspects of vegetarianism and its perceptions

ABSTRACT: The article describes the basic characteristics of vegetarianism and presents the results of an empirical survey conducted on a representative sample of adult inhabitants of the two biggest cities in Slovenia, Ljubljana and Maribor. The main findings include an evaluation of the extent of the researched phenomenon, who and why decides to become a vegetarian and a detailed analysis of perceptions of vegetarianism and veganism among the general population. Special attention is paid to various socio-cultural factors from which the social class structure of Slovenian vegetarians can be estimated, as well as the social distribution of the perception of vegetarianism among Slovenians.

KEY WORDS: vegetarianism, social class

1 Uvod

Hrana je očitno eden najpomembnejših elementov človekovega življenja, saj je nujno potrebna za obstoj človeka kot organizma, ki za svoje delovanje potrebuje gorivo. Vemo pa, da pomen prehranjevanja presega zgolj biološko nujnost in da nosi hrana kot kulturna praksa celo vrsto (tako ozaveščenih, neredko pa tudi jedcu prikritih) pomenov.

Kaj jemo in česa ne, ni odvisno zgolj od biološke užitnosti konkretnega živila, temveč od zelo širokega in nadvse kompleksnega sklopa širših kulturnih dejavnikov. Poleg tega, kaj jemo, je pomemben tudi način, kako jemo. S hrano je povezana vrsta predstav, mitov in tabujev, med katerimi imajo nekateri korenine v (ne)užitnosti konkretnih sestavin, vrsta drugih pa predvsem vzpostavlja in/ali odraža širše kulturne pomeni. Glede tega so pomembne tako medkulturne kot tudi znotrajkulturne razsežnosti. Jedi, ki v nekaterih kulturah veljajo za zelo zaželene na krožnikih, včasih v nekaterih drugih vzbujajo gnus. Zelo pogosto se v določenih kulturnih okoljih konkretna živila in tudi način njihovega uživanja povezuje z določenimi družbenimi sloji.

Pretežni del človeške zgodovine je bil pomen hrane v veliki meri osredičen na vprašanje njenih zadostnih količin. V sodobnem svetu pa vsaj v zahodnih družbah to že dolgo ni več problem. V razmerah obilja se oblikuje množica zgodovinsko novih in nadvse raznolikih prehranjevalnih praks. V današnjem svetu verjetno še bolj kot kdaj prej velja rek »povej mi, kaj ješ, in povem ti, kdo si«. ¹

Med specifičnimi prehranjevalnimi praksami, ki odražajo in vzpostavljajo vrsto različnih kulturnih pomenov, je ena bolj zanimivih vegetarijanstvo, torej zavestno odrekanje uživanju mesa, rib, včasih tudi mleka in mlečnih izdelkov ter jajc. Živila živalskega izvora so od nekdaj pomemben del človekove prehrane, v biološkem smislu pa so zelo prikladen vir za življenje potrebnih snovi. Zakaj bi se torej človek odrekel z biološkega vidika očitno nadvse koristnemu živilu? In zakaj to odrekanje skozi njegovo celotno zgodovino spremljajo negativni sentiment, pogosto smešenje in neredko tudi aktivno preganjanje?

V pričujočem članku bomo najprej opredelili temeljne značilnosti te heterogene in kontroverzne prakse, potem pa bomo predstavili glavne rezultate sklopa empirične raziskave z naslovom *Kultura in razred*,² v katerem smo preučevali vegetarijanstvo kot kulturno prakso v Ljubljani in Mariboru. Naš namen je bil oceniti razširjenost vegetarijanstva v dveh naših največjih mestih, izvedeti kaj več o tem, kdo in zakaj se odloča za vegetarijanstvo, v naslednjem koraku pa podrobneje analizirati odnos večine do različnih vegetarijanskih praks. Pri analizi so nas posebej zanimali različni sociokulturni dejavniki, na podlagi katerih bi lahko sklepali o slojevski pripadnosti vegetarijancev, zanimala pa nas je tudi slojevska porazdelitev nasprotnikov in podpornikov vegetarijanstva kot prakse.

1. Ta pogosto citirani rek naj bi leta 1826 prvi zapisal Brillat-Savarin v svojem znamenitem gastronomskem eseju *La Physiologie de gout* (Caplan 1997: 9).

2. Raziskava *Kultura in razred* (Luthar in dr. 2011) je bila izvedena med 1. decembrom 2010 in 15. februarjem 2011 na reprezentativnem vzorcu polnoletnih oseb s stalnim prebivališčem v mestnih občinah dveh največjih mest v Sloveniji. Vzorec sestavlja po 400 opravljenih anket v Ljubljani in v Mariboru (skupaj 800).

2 Vegetarijanstvo

Sama beseda vegetarijanstvo je razmeroma nova, saj so jo šele sredi 19. stoletja v javno rabo uvedli ustanovitelji britanskega združenja vegetarijancev. Beseda izhaja iz latinske *vegetus*, ki pomeni zdrav, čil, svež in vitalen (Spencer 1996: 252), skovanka vegetarijanstvo pa naj bi izvirno označevala celosten način življenja, ki je neločljivo povezan s filozofskimi in etičnimi razsežnostmi prehranjevanja. Danes s to oznako v grobem označujemo način prehranjevanja, ki ne vključuje mesa, rib, včasih tudi mleka in mlečnih izdelkov ter jajc. Pri tem gre vse prej kot za enovit pojav – številni posamezniki in skupine, ki se označujejo z besedo vegetarijanci, namreč izkazujejo zelo različne prehranjevalne vzorce. Medtem ko imamo na enem ekstremu vegetarijance, ki uživajo izključno tiste dele rastlin, ki pustijo samo rastlino pri življenju (to so praviloma oreščki in sadje; te vegetarijance imenujemo frutarijanci), mnogi med njimi pa se v vsakdanjem življenju dosledno izogibajo tudi uporabi vsakršnih sestavin živalskega porekla (usnjeni izdelki, živalske snovi v kozmetiki in zdravilih ipd.), najdemo na drugi skrajnosti tiste, ki se bolj ali manj dosledno izogibajo le rdečemu mesu, uživajo pa ribe ali celo belo meso. Med tema dvema skrajnima točkama se nahaja vrsta vegetarijanskih tipov, vse skupaj bi jih lahko sistematizirali v naslednje večje skupine:

1. Veganstvo vključuje prehranjevalne prakse, ki dosledno zavračajo vsakršno uživanje sestavin živalskega porekla: veganska prehrana ne vsebuje jajc, mleka in mlečnih izdelkov, nekateri vegani se odrekajo tudi uživanja medu, pogosto pa zavračajo tudi uporabo izdelkov iz surovin živalskega izvora (krzno, usnje, kozmetični in kemični izdelki, preizkušeni na živalih ipd.). Kot podskupini bi v to kategorijo lahko uvrstili tudi že omenjene frutarijance in presnojedce oz. presnike, ki uživajo le nekuhano zelenjavo, sadje, oreščke in žitarice.
2. Lakto-ovo-vegetarijanstvo je oznaka za načine prehranjevanja, ki poleg mesa dosledno izključujejo tudi ribe, ne pa jajc, mleka in mlečnih izdelkov. Med vegetarijanci zaznamo dve različni podrazličici tega tipa: lakto-vegetarijanci zavračajo uživanje jajc (ne pa mleka in mlečnih izdelkov), ovo-vegetarijanci pa se izogibajo mlečnim izdelkom, uživajo pa jajca.
3. Delno vegetarijanstvo (nekateri uporabljajo tudi izraz fleksitarijanstvo) je oznaka za različne prehranjevalne prakse, ki dosledno izključujejo le rdeče meso, vključujejo pa ribe (včasih tudi belo meso).

Vidimo, da vegetarijanstvo ni tako jasen in ostro zamejen pojav, kot se nemara sprva zdi. Vključuje vrsto različnih prehranjevalnih vzorcev, prav tako pa se razlikujejo tudi motivi zanje. Med vegetarijanci najdemo tiste, ki ga dojemajo kot celovit življenjski stil, nekateri drugi pa svojemu neuživanju mesa ne pripisujejo posebnega pomena. Nekatere vegetarijance vodijo predvsem etični motivi sočutja do živali, drugi nasprotujejo uživanju mesa zaradi širših okoljskih razlogov, tretji ga prakticirajo zaradi zdravja, mnogim ga narekuje njihovo religijsko ali duhovno prepričanje, nekateri pa ne jedo mesa zgolj zaradi tega, ker ne marajo njegovega okusa ali ker se jim gnusi ideja uživanja delov živalskih teles. Med zagovorniki vegetarijanstva zasledimo tudi različne

aktivistične skupine, vse od ekologov, anarhistov, borcev za pravično globalizacijo ipd. Gre skratka za izjemno heterogeno prakso z najrazličnejšimi motivi in cilji.

2.1 Kratka zgodovina vegetarijanstva

V nasprotju s splošnim prepričanjem vegetarijanstvo ni nov pojav. Čeprav se včasih zdi, da gre za modno muho, ki je šele v zadnjih desetletjih zajela predvsem urbane predele zahodnega sveta, je zavestno odrekanje mesni prehrani v človekovi kulturi prisotno že stoletja in tisočletja (glej Stuart 2008; Spencer 1996 in 2002). Indijska tradicija izvira iz starodavnih svetih spisov Ved, ki na številnih mestih problematizirajo in celo izrecno prepovedujejo prehranjevanje z živalskim mesom, na Zahodu pa zavestno izogibanje mesnim živilom poznamo že vsaj od antičnih časov. Temelje mu je v 6. st. pr. n. št. postavil znameniti filozof Pitagora – vse do uvedbe termina vegetarijanstvo v 19. stoletju se je za označevanje načina življenja, ki nasprotuje prehranjevanju z živalskim mesom, uporabljalo kar ime »pitagorejstvo«. Rimljana Seneka in Ovid sta zagovarjala vegetarijanstvo z etičnimi argumenti, podobno tudi grški filozof Plutarh, ki je imel uživanje mesa za nekaj nenaravnega.

Vegetarijanstvo grškega in rimskega sveta je nastalo kot kontrakturna kritika sicer prevladujoče kulture uživanja mesa in njegovega simbolnega povezovanja s herkulsko močjo ter atletskimi ideali, omejeno pa je bilo na izobraženo elito (za razliko od Indije, kjer je zaradi vsesplošne razširjenosti religijskih konceptov karme in reinkarnacije, po katerih se vsi nenehno rojevamo v različnih, tudi živalskih telesih, od nekdanj prevladovalo tudi med preprostimi ljudskimi množicami). Z vzponom krščanstva pa se je antično vegetarijanstvo začelo umikati novemu razumevanju sveta in človekove vloge v njem: po krščanski teologiji je namreč od Boga ustvarjeni svet dan človeku v brezpogojno uporabo, človekova naloga pa je, da mu gospoduje. V tem teološkem kontekstu ni prostora za etična vprašanja o pravicah živali in upravičenosti prehranjevanja z njimi – celo nasprotno, zavračanje prehranjevanja z mesom je moč interpretirati tudi kot nasprotovanje pravovernemu krščanskemu nauku. Tako se je od 4. stoletja dalje, ko je krščanstvo postopoma postajalo dominantna religija Zahoda, vegetarijanstvo vse pogosteje povezovalo z nasprotovanjem avtoriteti cerkve in je bilo kot znak herezije tudi ustrezno sankcionirano.³ Osrednjo vlogo mesa v krščanski kulturi potrjujejo (mogoče na prvi pogled nekoliko paradoksalno) tudi postni predpisi, ki ob določenih dnevih prepovedujejo uživanje mesa. Tako pridobijo te priložnosti poseben status, ki od posameznikov zahteva predpisano obnašanje in izkazovanje spoštovanja, to pa zahteva določeno samoodrekanje: posameznik se v znak spoštovanja ob posebnih priložnostih odreče nečemu pomembnemu – mesu.

V stoletjih evropske dominacije krščanstva so tako antične koncepcije vegetarijanstva postopoma poniknile, na plan pa so ponovno prišle šele s pojavom renesanse in humanizma, ko so različni misleci (Erazem Roterdamski, Thomas Moore, Michel de

3. Vegetarijanstvo sta npr. prakticirali dve veliki krščanski hereziji: v 10. stoletju Bogomili, med 11. in 14. stoletjem pa Katari. Obe je cerkev brutalno zatirala, eden od argumentov za to pa je bilo tudi njihovo dosledno odrekanje mesni prehrani.

Montaigne itd.) kritizirali kruto človekovo ravnanje z živalmi. Leonardo da Vinci, ki je svojevrstno poosebljenje renesanse, je javno nasprotoval prehranjevanju z živalskim mesom in bil tudi sam predan vegetarijanec. V obdobju razsvetljenstva je sicer kartezijska logika živali reducirala na idejo strojev brez duše in tako zavračala vsakršno etično odgovornost do živali, a po drugi strani je zaradi rušenja monopola krščanske kulture svoj prostor za ponoven razmah dobila tudi ideja vegetarijanstva. Pomembno prelomnico predstavlja ustanovitev Britanskega vegetarijskega združenja leta 1847, kmalu pa sta sledili še ustanovitvi Ameriške vegetarijske konvencije (1850) in Nemškega vegetarijskega združenja (1867).

Zares množičen pojav na Zahodu pa je vegetarijanstvo začelo postajati nekje od šestdesetih let 20. stoletja dalje. K temu je odločilno pripomogla vrsta kulturnih sprememb po drugi svetovni vojni, med drugim tudi celovita mladinska kontrakultura, ki se je na različnih ravneh uprla prevladujočim političnim, kulturnim in duhovnim vrednotam v družbi. Pod njenim vplivom je Zahod doživel pravi razcvet azijskih filozofij in religij, znotraj katerih je pomemben segment predstavljalo tudi vegetarijanstvo. Ta vpliv azijskih tradicij danes pogosto ostaja prikrit, prevladujoča večina vegetarijancev se ga niti ne zaveda – tako kot je pri prenosu kulturnih konceptov in idej iz enega kulturnega okolja v drugega običajno, se namreč z odcepitvijo od matične kulture mnogi koncepti osamosvojijo in v novih kontekstih zaživijo samostojno, s čimer neredko dobijo tudi številne nove pomene. Tako je tudi z vegetarijanstvom.

2.2 Razširjenost sodobnega vegetarijanstva

V sodobnih pluralnih družbah je vegetarijanstvo eden od načinov prehranjevanja, obstaja kot zgolj eden izmed številnih različnih življenjskih slogov. V današnjem zahodnem svetu postaja sicer vse bolj sprejeto, vendar le redko kje kot del prevladujočega kulturnega toka; praviloma je sprejeto kot marginalna praksa. Vegetarijanstvo še zmeraj pomeni izziv prevladujoči prehranjevalni paradigmi, posredno pa tudi opozicijo celotnemu družbenemu redu (glej Fiddes 1991; tudi Aleksić 2001: 321–323).⁴

Kljub temu pa vegetarijanstvo (p)ostaja na Zahodu zaznavno gibanje, kar potrjujejo tudi sicer redke empirične raziskave. Britanska sociologa Beardsworth in Keil (1997: 223–226) v svoji pregledni analizi sodobnih prehranjevalnih praks in njihovih mnogovrstnih kontekstov navajata podatke iz nekaterih družboslovnih raziskav o številu in socialni strukturi vegetarijancev. Tako je npr. serija javnomnenjskih raziskav v Veliki Britaniji razkrila porast med letoma 1984 (ko je zaznala 2,1 % vegetarijancev) in 1993 (4,3 % vegetarijancev). Raziskava iz iste serije je leta 1995 zabeležila 4,5 % striktnih vegetarijancev, tistih, ki se ne identificirajo s to oznako, kljub temu pa ne uživajo mesa, pa naj bi bilo kar 12 %. Jasno se pokaže pomembna razlika med spoloma, saj je raziskava zabeležila kar dvakrat več vegetarijank (daleč največji delež vegetarijancev je med ženskami, starimi med 16 in 24 let). Podobno sliko dobimo tudi na podlagi

4. To velja večinoma za zahodne družbe, medtem ko v nekaterih drugih kulturah vegetarijanstvo kot praksa ne vsebuje prevratniške razsežnosti (najbolj očitno je to v indijski kulturi, kjer bi prej lahko veljalo obratno).

raziskave, ki so jo leta 1991 izvedli raziskovalci univerze v Bradfordu. V celotni britanski populaciji so zaznali 7 % vegetarijancev, pri čemer je bil ta delež nekoliko večji v starostnem razredu 11–18 let, prav tako pa so zabeležili občutno več vegetarijancev med ženskami (10 %) kot med moškimi (4 %). Avtorja izpostavita še skokovit porast članov vegetarijanskega združenja (ki je imelo leta 1980 7500 članov, leta 1995 pa že 18.500) in skleneta z oceno, da se delež vegetarijancev v Veliki Britaniji giblje med 4 in 7 %. Podobno na podlagi nekaterih ameriških raziskav ocenita delež vegetarijancev v ZDA na 3–7 %.

Ameriška sociologinja Donna Maurer (2002: 17) opozarja na razlike med podatki o samoopredeljenih vegetarijancih in rezultati merjenja dejanskih praks: samoopredeljenih vegetarijancev je praviloma občutno več kot pa tistih, ki dejansko ne jedo mesa, rib, mleka in mlečnih izdelkov.⁵ Maurerjeva povzema rezultate različnih reprezentativnih raziskav, po katerih naj bi bilo med Američani leta 1980 2 % samoopredeljenih vegetarijancev, leta 1985 3,7 %, leta 1986 8,2 %, leta 1991 5 %, v letih 1992 in 1993 pa 7 %. V raziskavah, ki so namesto spraševanja o vegetarijanstvu merile dejanske prehranjevalne prakse, so deleži vegetarijancev (tistih, ki izjavljajo, da ne uživajo mesa) dosti nižji: leta 1992 naj bi jih bilo 2,3 %, leta 1993 1,5 %, v letih 1994 in 1997 1 % ter leta 2000 2,5 %.

Pri oceni razširjenosti vegetarijanstva v ZDA si omenjena sociologinja pomaga še s podatki o finančnem obsegu posla, povezanega z vegetarijansko hrano: če je ta leta 1989 veljal 138 milijonov ameriških dolarjev, je njegova vrednost deset let kasneje skočila že na 662 milijonov (Maurer 2002: xv). Podobno lahko dobimo občutek o rasti vegetarijanstva na Zahodu, če spremljamo pojav kuharskih knjig. Zgodovinar Colin Spencer (1996: 358, 359) analizira izhajanje vegetarijanskih priročnikov v angleščini vse od 17. stoletja dalje in ugotavlja, da se razmeroma množičen razmah tovrstnih knjig začne šele v letih 1960–1980, ko izide 183 vegetarijanskih kuharic, zares razcveti pa se v osemdesetih letih, ko jih izide na stotine.

Kje bi veljalo iskati razloge za razširjenost vegetarijanstva na sodobnem Zahodu? Odgovor na to vprašanje je vse prej kot preprost, saj na rast števila vegetarijancev vpliva kompleksna mreža med seboj prepletenih kulturnih, socialnih in ekonomskih dejavnikov. Na rast števila vegetarijancev gotovo najprej vpliva čisto konkretna razpoložljivost raznovrstne brezmesne hrane (ne glede na geografsko območje in letni čas), ki si jo v družbah izobilja lahko privoščijo tako rekoč vsak posameznik. Pomemben dejavnik je brez dvoma tudi vse večja skrb in pomen, ki ju sodobni človek pripisuje zdravju – vegetarijanstvo je eden izmed načinov, kako ob vse večji ozaveščenosti o škodljivih posledicah določenih prehranjevalnih praks poskrbeti za svoje zdravje. K večji sprejemljivosti in množičnosti vegetarijanstva gotovo svoj delež prispeva tudi že omenjeni porast vpliva azijskih religijskih idej in konceptov, ki smo mu priča v zadnjih desetletjih (glej Campbell 2008). Ta je nezanemarljivo vplival na postopno spremembo

5. Podobno ugotavlja Anna Willets (1997: 116), da velik delež tistih, ki se deklarirajo za vegetarijance, vsaj tu in tam uživa meso. V svoji študiji skupine vegetarijancev v Londonu odkrije, da je takih kar dve tretjini.

zahodne kulture, ki v drugi polovici 20. stoletja pokaže jasen obrat od pretežno antropocentričnega k bolj ekocentričnemu dojemanju narave in sveta (glej Valentinčič 2003). Tako gre vegetarijanstvo razumeti kot izraz širšega kulturnega toka, ki v kontekstu spremenjene percepcije okolja (skupaj s številnimi ekološkimi temami) odraža nove vrednote. Zavračanje uživanja mesa namreč kaže na pomembno spremembo v odnosu do sveta, kot v svoji inspirativni študiji o simbolnih pomenih mesa pokaže britanski družboslovec Nick Fiddes (1991). Skozi celotno zgodovino je meso simboliziralo človekovo podreditev narave, njegovo zmožnost gospodovanja in vladanja. Z obratom k postmodernim vrednotam, kjer ima ključno mesto ekološka zavest, pa osrednjo idejo prevlade in izkoriščanja narave postopoma zamenjuje koncept medsebojne povezanosti, skrbi in odgovornosti do narave. Zavračanje mesa tako odraža opisani kulturni obrat, v tem kontekstu pa bi lahko med dejavnike, ki vplivajo na rast vegetarijanstva, uvrstili tudi feminizem in njegovo nasprotovanje moški prevladi, kot ga v svoji danes že kar klasični študiji prepričljivo utemelji Carol Adams (1990). Pomemben argument v prid takemu razumevanju bi lahko bilo dejstvo, da je med vegetarijanci neprimerno več žensk kot moških.

3 Sociokulturni vidiki vegetarijanstva v Ljubljani in Mariboru

3.1 Razširjenost različnih tipov vegetarijanstva

V Sloveniji je v zadnjih desetletjih moč zaznati porast vegetarijanstva. O tem pričajo odzivi tržišča na povpraševanje po vegetarijanskih produktih – v devetdesetih letih 20. stoletja so se v trgovinah postopoma pojavili prvi vegetarijanski izdelki (sojini izdelki, seitan, različni namazi itd.), ki so bili sprva uvoženi, kmalu pa so se jim na policah pridružili izdelki domačih proizvajalcev. Sledile so prve specializirane trgovine, v restavracijah so se pojavili vegetarijanski meniji, na prelomu v novo stoletje pa so se začele rojevati tudi prve specializirane vegetarijanske restavracije. Leta 1996 se je pod okriljem Študentske organizacije Univerze v Ljubljani rodil projekt z naslovom »Vege scena«, v okviru katerega so potekala različna srečanja, seminarji in predavanja, kuharski tečaji ipd., občasno pa so izdali tudi istoimensko revijo.⁶ K promociji vegetarijanstva že leta z različnimi dejavnostmi prispevajo tudi nekatere verske skupnosti, med katerimi sta v tej smeri najbolj dejavni Skupnost za zavest Krišne in Univerzalno življenje.

O natančnejšem obsegu vegetarijanstva in njegovem gibanju v Sloveniji sicer lahko le sklepamo, saj premoremo le malo zanesljivih empiričnih podatkov. Dolgoletni raziskovalni projekt Slovensko javno mnenje (SJM) se vprašanja vegetarijanstva neposredno ne loteva, bi pa iz odgovorov na vprašanje »Kolikokrat na teden jeste meso?« vendarle lahko sklepali tudi o številu vegetarijancev. Na tako zastavljeno vprašanje je namreč z »nikolik« leta 1994 odgovorilo 1,2 %, leta 1996 1,4 % in leta 2001 2,9 % vprašanih (po

6. Projekt je po desetletju svojega delovanja zamrl, v letu 2011 pa je bilo po ljubljanskih fakultetah spet moč opaziti plakate in letake, ki so pod blagovno znamko Vege scena vabili na debate in kuharske tečaje.

tem letu žal tega vprašanja v raziskavah ni več). Ti podatki bi lahko govorili o porastu števila vegetarijancev, same številke pa bi lahko bile (glede na ugotovitve raziskav v ZDA in Veliki Britaniji) verjetno še malce višje, če bi v raziskovalni vzorec vključili tudi mlajše od 18 let. Podatke o številu vegetarijancev najdemo tudi med rezultati dveh drugih empiričnih raziskav.⁷ Raziskava o prehrabnih navadah Slovencev z vidika zdravlja, ki jo je leta 1997 izvedla raziskovalka z Biotehniške fakultete, razkrije 0,5 % »strogih« vegetarijancev in 2,5 % lakto-ovo-vegetarijancev, temu pa bi lahko dodali še 3 % makrobiotikov⁸ (Koch 1997). Podobno raziskava z naslovom *Življenjski stili v medijski družbi*, ki jo je leta 2001 izvedla skupina raziskovalcev s Fakultete za družbene vede, odkrije 3 % vegetarijancev in 2 % makrobiotikov (Tivadar 2002).

V naši študiji smo se, podobno kot omenjene raziskave zgoraj, a za razliko od nekaterih tujih raziskav, odločili za merjenje razširjenosti vegetarijanskih praks – nismo torej spraševali po tem, ali se anketiranci sami uvrščajo v kakšno izmed vegetarijanskih kategorij, temveč kako pogosto (nikoli, samo izjemoma, občasno ali redno) uživajo belo in rdeče meso, ribe, mleko in mlečne izdelke ter jajca.

Tabela 1: Pogostost uživanja mesa, rib, mleka in mlečnih izdelkov ter rib (v %).

	Nikoli	Samo izjemoma	Občasno	Redno
Belo meso	2,4	2,2	25,2	70,2
Rdeče meso	3,3	4,8	32,1	59,8
Ribe	7,6	10,3	46,5	35,6
Mleko in mlečni izdelki	2,3	1,6	12,6	83,5
Jajca	1,7	5,6	34,3	58,4

Vidimo, da se razmeroma veliki deleži Ljubljancanov in Mariborčanov vsaj občasno izogibajo predvsem ribam, jajcem in rdečemu mesu. Največ jih nikoli (ali zgolj izjemoma) ne uživa rib, precej daleč zadaj sledi rdeče meso: malo več kot 8 % preučevane populacije nikoli ne uživa rdečega mesa ali pa ga uživa zgolj izjemoma (glej Tabelo 1).

A to nam še ne da prave predstave o deležu vegetarijancev v celotni preučevani populaciji. V ta namen smo oblikovali tri kategorije vegetarijancev:

1. delne vegetarijance, ki ne uživajo rdečega in belega mesa (na ti vprašnji so odgovorili z »nikoli« ali »samo izjemoma«), občasno ali redno pa uživajo ribe in mleko ter mlečne izdelke;
2. lakto-ovo-vegetarijance, ki poleg mesa ne uživajo niti rib, uživajo pa mleko in mlečne izdelke ter jajca, in
3. vegane, ki ne uživajo niti mesa niti rib niti mlečnih izdelkov niti jajc (seštevek odgovorov z »nikoli« in »samo izjemoma«).

7. Obe sta bili, tako kot raziskave SJM, izvedeni na reprezentativnem vzorcu odraslih prebivalcev Slovenije, starih med 18 in 65 let.

8. Makrobiotika je način prehranjevanja, ki temelji predvsem na žitih, kot dodatke pa priporoča lokalno ekološko pridelano zelenjavo. Izključuje industrijsko predelane sestavine in živila živalskega izvora, razen občasnega uživanja rib (predvsem belih rib).

Tako smo v preučevanem vzorcu odkrili 3 vegane (0,4 % populacije), 6 lakto-ovo-vegetarijancev (0,8 %) in 13 delnih vegetarijancev (1,6 %), ki ne uživajo mesa, jeda pa ribe (glej Tabelo 2). Vidimo, da so tako izmerjeni deleži za posamezne kategorije vegetarijancev občutno nižji od deležev tistih, ki ne uživajo posamezne kategorije živil.

Kdo so vegetarijanci, ki smo jih zajeli v preučevani vzorec? Tri petine jih je iz Ljubljane, dve petini iz Maribora. Močno prevladujejo ženske, saj smo v vzorec uspešno zajeli le enega moškega. Po starosti se izrazito uvrščajo v srednja dva razreda: tri četrtine jih je starih med 30 in 60 let, četrtnina pod 30, starejšega od 60 nismo zajeli nobenega (glej Tabelo 2).⁹

Tabela 2: Osnovne demografske značilnosti vegetarijancev.

	Vzorec		Spol		Starost (%)			
	Lj	Mb	M	Ž	- 30	31-45	46-60	61 -
Delni veget.	7	6	0	13	21	29	50	/
LO veget.	4	2	1	5	43	57	/	/
Vegani	2	1	0	3	/	33	67	/
Vegetarijanci	13	9	1	21	25	37,5	37,5	/

Zaradi (pričakovano) izjemno majhnih deležev vegetarijancev smo se odločili, da za vse nadaljnje primerjave upoštevamo vse tri skupine skupaj (22 oseb oz. 2,7 % preučevane populacije) – tako bomo v nadaljnjih analizah, ko bomo govorili o vegetarijancih na splošno, mislili na seštevek vseh v raziskavo zajetih delnih vegetarijancev, lakto-ovo-vegetarijancev in veganov.

Številne analize skupine vegetarijancev v nadaljevanju zaradi njene majhnosti v strogem statističnem smislu niso najbolj zanesljive, temveč nam bodo služile za bolj ali manj grobe ocene, ki bi jih v prihodnjih raziskavah veljalo preveriti z drugimi, bolj primernimi metodami (kvalitativno raziskovanje čim bolj reprezentativno oblikovanih skupin vegetarijancev). So pa zato analize odnosa celotne preučevane populacije do vegetarijanstva tudi v strogo statističnem smislu veljavne.

3.2 Motivi oz. razlogi za vegetarijanstvo

Kot smo že omenili, se posamezniki za vegetarijanstvo odločajo zaradi različnih razlogov: nekaterim ni všeč okus mesa, drugi so vegetarijanci zaradi skrbi za lastno zdravje, tretjim uživanje mesa prepoveduje njihovo religijsko ali duhovno prepričanje, četrti so vegetarijanci zaradi velikega izkoriščanja okoljskih virov, ki ga povzroča intenzivno gojenje živali za človekovo prehrano, peti pa z vegetarijanstvom nasprotujejo trpljenju in splošnemu izkoriščanju živali. Naši rezultati kažejo, da je med vsemi tistimi, ki mesa, rib in/ali mleka ne uživajo redno (torej tudi med tistimi, ki omenjena živila

9. V prvem delu Tabele 2 smo zaradi zelo majhnih zajetih deležev predstavili število oseb, v drugem delu – pri predstavitvi starostne strukture – pa smo se odločili za predstavitev v deležih (%), ki je zaradi obteževanja vzorca na populacijsko strukturo bolj verodostojna, kot bi bila predstavitev števila oseb.

uživajo občasno – glej Tabelo 1), najbolj razširjen zdravstveni motiv, najmanj pa sta razširjena religijski in okoljski motiv. Zaznaven je etičen motiv pri rdečem in belem mesu. Ko pa analizo usmerimo samo na (delne) vegetarijance (ko torej izločimo občasne konzumente), se pokaže občuten porast etičnega motiva, ki postane prevladujoč razlog za odrekanje mesu in ribam (glej Tabelo 3). Tukaj se jasno pokaže pomembna razlika med tistimi, ki se občasno omejujejo pri uživanju mesa, in bolj strogimi vegetarijanci. V tem smislu bi lahko bili ljubljanski in mariborski vegetarijanci bližji tistim iz Velike Britanije, kjer naj bi tradicionalno prevladoval etični motiv, za razliko od ZDA, kjer naj bi bila večina vegetarijancev zaradi zdravstvenih motivov (Maurer 2002: 21).

Tabela 3: Razlogi za neuživanje mesa, rib, mleka in mlečnih izdelkov ter jajc (v %).

		Okus	Zdravje	Religija	Ekologija	Etika
Občasni konzumenti	Belo meso	48,6	27,2	5,8	1,9	16,5
	Rdeče meso	33,3	50,8	2,7	3,1	10,1
	Ribe	83,9	9,9	0,9	2,8	2,5
	Mleko	43,9	45,3	/	4,9	5,9
	Jajca	26,0	67,7	/	2,3	4,0
Vegetarijanci	Belo meso	10,0	25,0	10,0	5,0	45,0
	Rdeče meso	10,5	26,3	10,5	5,3	47,4
	Ribe	11,1	22,2	11,1	22,2	33,4
	Mleko	/	50,0	/	/	50,0
	Jajca	12,5	50,0	/	25	12,5

3.3 Podrobneje značilnosti vegetarijancev

Če primerjamo odnos vegetarijancev do lastnega življenja in nekaterih bivanjskih vprašanj z odnosom celotne preučevane populacije, lahko ugotovimo, da so vegetarijanci malo bolj zadovoljni s svojim življenjem (v rahlo večji meri se označujejo za srečne), opazno bolje ocenjujejo svoje gmotne življenjske razmere, so malo manj nezaupljivi do soljudi in v večji meri verjamejo, da lahko odločajo o svojem življenju (glej Tabelo 4).

Tabela 4: Primerjava odnosa vegetarijancev in celotne populacije do nekaterih bivanjskih vprašanj (v %).

	Zadovoljstvo z življenjem (sreča)		Samoocena gmotnih življenjskih razmer		Zaupanje soljudem		Občutek življenjske avtonomije	
	vegetarijanci	vsí	vegetarijanci	vsí	vegetarijanci	Vsí	vegetarijanci	vsí
+	78,3	73,2	78,3	58,7	30,4	29,0	70,9	60,9
∞	21,7	23,2	13,0	36,7	52,2	42,5	20,8	31,7
-	0	3,6	8,7	4,7	17,4	28,5	8,3	7,4

Primerjava (samodeklarirane) religioznosti med celotno preučevano populacijo in med vegetarijanci ne pokaže pomembnih razlik. Vidimo pa, da kar dvakrat večji delež vegetarijancev nikoli ne obiskuje verskih obredov (72 % v primerjavi s 37 % v celotni preučevani populaciji). Opazna odstopanja od celotne populacije zasledimo tudi, ko podrobneje analiziramo razširjenost nekaterih alternativnih duhovnih praks: prakticiranje meditacije in joge, uporabo nekaterih zdravilskih in drugih metod (akupunktura, bioenergija, astrologija, numerologija). Največje razlike so v prakticiranju meditacije in joge: občasno meditira 30 % vegetarijancev, v celotni populaciji je takih 9 %, redno večkrat tedensko že več let meditira 17 % vegetarijancev, medtem ko je v celotni preučevani populaciji takih le 1 %. Redno enkrat tedensko (a manj kot eno leto) prakticira jogo 13 % vegetarijancev (v celotni populaciji 2 %), redno več let 9 % (1,5 % preučevane populacije) in večkrat tedensko več let 9 % vegetarijancev (in 1 % vseh Ljubljancev in Mariborčanov). Pri uporabi nekaterih zdravilskih in drugih metod so deleži naslednji: akupunktura/akupresura/šiatu – občasno uporablja 13 % vegetarijancev in 3 % celotne preučevane populacije; bioenergija/radiestezija – občasno 39 % vegetarijancev in 6 % celotne preučevane populacije; astrologija/numerologija: občasno 21 % vegetarijancev in 5 % celotne preučevane populacije. Pri homeopatiji, zdravljenju s kristali, reikiju in prerokovanju ni opaziti pomembnih razlik.

Po političnem profilu se vegetarijanci opredeljujejo za malo bolj liberalne: medtem ko je delež sredinskih in liberalnih v celotni populaciji približno enak, je med vegetarijanci razmerje približno 56 % liberalnih proti 37 % sredinskih; konservativnih je v obeh skupinah približno desetina.

Vegetarijanci bolje od celotne populacije ocenjujejo svoje zdravje. Medtem ko 63 % celotne populacije svoje zdravje ocenjuje kot dobro ali zelo dobro, tako oceno lastnega zdravja poda 74 % vegetarijancev (podrobnejši pogled pokaže veliko razliko med obema podkategorijama: 48 % vegetarijancev lastno zdravje ocenjuje kot zelo dobro, 26 % kot dobro, v celotni populaciji je takih 22 % in 41 %).

71 % vegetarijancev izjavlja, da se ukvarjajo s športom, v celotni populaciji je takih 58 %. Prav tako poročajo o bolj rednem ukvarjanju s športom: 60 % vegetarijancev in 26 % celotne populacije se s športom ukvarja vsak dan (pri čemer razlika skoraj skopni, ko preverimo kategorijo »vsaj enkrat tedensko«).

Vegetarijanci po lastnem poročanju občutno manj od celotne populacije pijejo alkoholne pijače: 68 % vegetarijancev nikoli ne pije piva (takih je 29,5 % vseh Ljubljancev in Mariborčanov), 39 % nikoli vina (21 % celotne populacije; občasno pije vino 56,5 % vegetarijancev ter 67 % Ljubljancev in Mariborčanov) in 77 % vegetarijancev nikoli ne pije žganih pijač (takih je 51 % celotne populacije; občasno žgane pijače pije 23 % vegetarijancev ter 45,5 % Ljubljancev in Mariborčanov).

Vegetarijanci tudi manj kadijo: nikoli jih ni kadilo 86 %, v celotni populaciji je takih 64 %; redno jih kadi 9 %, medtem ko je v celotni populaciji takih natanko četrtnina.

70 % vegetarijancev je že kdaj poskušalo shujšati, v celotni populaciji je takih 55 %.

Veliko bolj od povprečja kupujejo ekološka živila: kar 65 % enkrat tedensko (v celotni preučevani populaciji je takih le 15 %), na drugi strani 13 % vegetarijancev nikoli ne kupuje ekoloških živil (takih je kar 43 % celotne populacije).

Vegetarijanci malo pogosteje vabijo domov na večerjo prijatelje in znance (33 % vegetarijancev vsaj enkrat mesečno, v celotni populaciji je takih 22 %), rahlo pogosteje jedo v restavracijah oz. gostilnah (vsaj enkrat na mesec to počne 56,5 % vegetarijancev in 44 % celotne preučevane populacije).

Zanimiva je ugotovitev, da nihče od vegetarijancev, zajetih v raziskavo, nikoli ni obiskal prehranskega strokovnjaka (enako kot tudi ne 96,5 % preučevane populacije).

Ko primerjamo, kako so v družinah porazdeljena vsakdanja gospodinjska opravila – kuhanje, pospravljanje, čiščenje, likanje – opazimo nekatere razlike med vegetarijanci in ostalimi. Povsod sicer večino del opravi partnerka/mati, a je ta delež pri vegetarijancih manjši od povprečja, kar je najbolj opazno pri likanju. Vegetarijanci v veliko večji meri poročajo o bolj enakomerno porazdeljenih vsakdanjih opravilih.

Tabela 5: Porazdelitev gospodinjskih opravil (v %).

	Vsakdanje kuhanje		Čiščenje in pospravljanje		Likanje	
	Vsi	Vegetar.	Vsi	Vegetar.	Vsi	Vegetar.
Partnerka/mati	59,8	50,0	51,4	45,8	62,4	43,5
Partner/oče	2,8	/	2,1	/	2,1	4,3
Stari starši	1,3	/	,7	/	1,4	/
Najeta pomoč	,7	/	2,2	4,2	1,0	/
Otroci	1,1	4,2	1,9	4,2	1,8	4,3
Vsi oz. kdor ima čas	30,9	45,8	37,9	45,8	26,1	43,5
Nihče	3,4	/	3,7	/	5,2	4,3

3.4 Splošna percepcija vegetarijanstva kot fenomena in prakse

Vegetarijanstvo od nekdanj vzbuja mešane, neredko tudi precej čustvene odzive okolice. Praviloma so ti odzivi negativni, segajo pa vse od smešenja do aktivnega preganjanja vegetarijancev. Že v antičnih časih so »pitagorejce« zasmehovali, neredko so bili npr. predmet obravnave v atiški komediji (Spencer 1996: xii, xiii). Tudi danes so vegetarijanci hvaležna tema šal, vse od tistih za zasebno rabo do bolj javnih izvedb skečev ali nastopov »stand-up« komikov. Pomenljivo je dejstvo, da šale o vegetarijanstvu praviloma ne padejo pod zapovedi o politični korektnosti, kot je to postalo precej običajno za šale na temo rase, spolne usmerjenosti, žensk ipd. V nekaterih zgodovinskih obdobjih je negativen odnos do vegetarijancev dobil celo obliko aktivnega preganjanja: v 10. stoletju je bilo vegetarijanstvo že omenjenih Bogomilov ter v 11. in 12. stoletju Katarov razumljeno kot resna herezija in lahko celo razlog za usmrnitev posameznika. Danes seveda negativen odnos do vegetarijanstva, ki prevladuje na Zahodu, nima tako drastičnih pojavnih oblik, vseeno pa se kaže na različne bolj ali manj očitne načine. Omeniti velja redke ekstremne primere, ko kak vegetarijanec resno zboli ali celo umre

– taki incidenti praviloma sprožijo val javnih obsojanj vegetarijanstva kot problematične prakse in vegetarijancev kot neodgovornih posameznikov.¹⁰

Zato smo z našim sklopom vprašanj o vegetarijanstvu merili tudi splošen odnos prebivalstva do vegetarijanskih praks, kar smo zastavili na dveh stopnjah: najprej nas je zanimalo, kaj anketiranci menijo o vegetarijanstvu kot osebni izbiri odraslih ljudi, potem pa nas je zanimalo še mnenje o vegetarijanstvu kot izbiri za majhne otroke. Tukaj smo (prvič) namenoma uporabili izraz vegetarijanstvo, saj nas je zanimala konotacija tega pojma v javnosti.

Pri vprašanju »Kaj menite o odločitvi, da nekateri posamezniki ne uživajo mesa in rib/mleka in mlečnih izdelkov?«¹¹ so se anketiranci odločali med naslednjimi možnostmi: (1) To se mi zdi razumna odločitev, zato jo podpiram (v tabeli označeno s ++), (2) O odločitvi nimam posebnega mnenja, prehranjevanje je stvar svobodne presoje vsakega posameznika (+), (3) Takšna odločitev se mi ne zdi razumna, vendar je to stvar svobodne presoje vsakega posameznika (–), (4) Takšna odločitev se mi zdi škodljiva, ljudje bi morali jesti tudi meso in ribe/mleko in mlečne izdelke (– –), (5) Ne vem, težko rečem (∞). Na drugo vprašanje »Kaj menite o odločitvi mnogih vegetarijancev, da svojih otrok ne hranijo z mesom in ribami/mlekom in mlečnimi izdelki?« so anketiranci odgovorili z enim od naslednjih odgovorov: (1) Odlična odločitev, s tem otrokom le koristijo (++), (2) To je stvar svobodne presoje staršev, njihova odločitev nima pomembnega vpliva na življenje otrok (+), (3) To je stvar svobodne presoje staršev, vendar s tem škodijo svojim otrokom (–), (4) Takšne starše bi morale obravnavati socialne službe, otroke pa zaščititi (– –), (5) Ne vem, težko rečem (∞).

Kot lahko vidimo v Tabeli 6, se odnos celotne preučevane populacije do osebne odločitve odraslih za vegetarijanstvo in tudi za veganstvo presenetljivo nagiba bolj v pozitivno smer. Pričakovano pa je odnos negativen do vegetarijanstva kot izbire za

10. Zadnji tak primer se je pri nas zgodil poleti 2011, ko je v ljubljanskem Kliničnem centru zaradi sepse umrl dojenček. Vodstvo KC je sklicalo tiskovno konferenco, na kateri je pojasnilo, da je vzrok smrti sepsa, da sicer ni dokazana povezava z otrokovo vegansko prehrano, kljub temu pa je prevladujoči del dogodka namenilo smernicam za prehrano otrok. Poročilo so seveda povzeli številni mediji, med drugimi tudi Dnevnik, ki je objavil članek pod naslovom »Vegetarijanstvo pri dojenčkih odsvetovano, veganstvo prepovedano« (Dnevnik, 12. 8. 2011, spletna izdaja). Ta primer poleg včasih nekritične vloge medijev pri reproduciranju odklonilnega odnosa do vegetarijanstva ponazarja tudi praviloma odklanjajoč odnos medicinske stroke pri nas, ki se opazno razlikuje od odnosa uradnih institucij v nekaterih drugih zahodnih državah. Tako sta npr. dve osrednji ameriški instituciji (U.S. Department of Agriculture in American Dietetic Association), kakor tudi kanadski National Institute of Nutrition, že pred časom sprejeli veliko bolj pozitivna stališča in potrdili, da sta pazljivo načrtovana vegetarijanska in tudi veganska prehrana zadostna in celo bolj zdrava prehranjevalna možnost tako za odrasle kot za otroke (glej Maurer 2002: 30–40; Fox 1999: xiv). Podobno je tudi American Academy of Pediatrics izdala uradno stališče, da veganska prehrana otrok ne vpliva negativno na njihovo rast (Singer in Mason 2006: 281).

11. Pri anketiranju je šlo v bistvu za dve vprašanji: s prvim smo spraševali po odnosu do vegetarijanstva, z drugim do veganstva. Enako pri naslednjem sklopu, ko smo spraševali o odnosu do otroškega vegetarijanstva in veganstva.

otroke, pri čemer mogoče rahlo preseneča samo kanček bolj negativno mnenje, ki ga v primerjavi z vegetarijansko vzbuja izključna veganska prehrana za otroke (več pa je glede tega vprašanja neopredeljenih).¹²

Tabela 6: Odnos do vegetarijanstva/veganstva odraslih in otrok (v %).

		++	+	-	--	∞
Odrasli	vegetarijanstvo	9,9	37,8	21,5	9,9	20,9
	veganstvo	7,4	35,0	23,2	12,5	21,9
Otroci	vegetarijanstvo	2,8	11,6	51,0	8,5	26,1
	veganstvo	2,2	10,5	51,4	9,9	26,0

Še posebej nas je zanimalo, kdo je vegetarijanstvu in veganstvu izrazito naklonjen in kdo je do teh dveh prehranjevalnih praks izrazito kritičen. Pri tem smo pri odnosu do otroškega vegetarijanstva in veganstva podrobneje analizirali samo kritične, saj je izrazito naklonjenih zelo malo.¹³

Kdo je torej izrazito naklonjen vegetarijanstvu in veganstvu? Med njimi je malo več žensk (58 % naklonjenih vegetarijanstvu in 52 % naklonjenih veganstvu). Občutno več jih prihaja iz Ljubljane kot iz Maribora (kar tri četrtine naklonjenih vegetarijanstvu in dve tretjini veganstvu). Največ jih prihaja iz srednjih dveh starostnih razredov: kar približno dve tretjini vseh naklonjenih vegetarijanstvu in veganstvu je starih med 30 in 60 let, ostala tretjina se približno enakomerno porazdeli med mlajše od 30 in starejše od 60 let. Med izrazito naklonjenimi otroškemu vegetarijanstvu in veganstvu je prevlada srednje generacije le malo manjša, saj še zmeraj skoraj 60 % vseh prihaja iz srednjih dveh starostnih razredov. Podporniki vegetarijanstva in veganstva v primerjavi s celotno preučevano populacijo opazno bolj zaupajo soljudem.

Kaj pa izrazito kritični? Tudi med njimi je malo več žensk (56 % kritičnih do vegetarijanstva in 55 % do veganstva odraslih), pri odnosu do vegetarijanstva otrok pa malo več moških (54 % kritičnih do otroškega vegetarijanstva in 52 % do veganstva). Spet je občutno več Ljubljancev (dve tretjini vseh kritičnih do vegetarijanstva in le malo manj – 63 % – do veganstva ter 64 % vseh kritičnih do otroškega vegetarijanstva in enak delež do veganstva). Najmanj jih je med mlajšimi od 30 let, ostali se bolj ali manj enakomerno razporedijo v ostale tri starostne razrede. Med gorečimi nasprotniki otroškega vegetarijanstva in veganstva je nadpovprečno več nesrečnih in ustrezno manj

12. Velik delež populacije vegetarijanstvo razume kot (vsaj potencialno) zdravju škodljivo, a ga, predpostavljamo, lažje tolerira, če so njegovih domnevno negativnih učinkov deležni zgolj odrasli, ki so se sami odločili zanj. Ko pa gre za vprašanje vegetarijanskega prehranjevanja otrok, v imenu katerih odločitve sprejemajo njihovi starši, je splošna toleranca pričakovano občutno nižja. Pri ostrejšem nasprotovanju vegetarijanstvu pri otrocih pa gre verjetno tudi za prikrit (in v prevladujoči meri neozaveščen) strah pred prenašanjem odklonskih praks na naslednje generacije, kar predstavlja še posebej resno grožnjo ustaljenemu družbenemu redu.

13. Delež izrazito naklonjenih skoraj ustreza deležu vegetarijancev in veganov samih. Podrobneje smo torej analizirali obarvane deleže v Tabeli 6.

srečnih (delež srednje (ne)srečnih je primerljiv s celotno populacijo), izraziti nasprotniki so v primerjavi s celotnim vzorcem tudi malo manj zadovoljni z gmotnimi razmerami, v katerih živijo.

Če torej strnemo zgornje ugotovitve, lahko ugotovimo, da imajo moški – razen v jasno odklonilnem odnosu do otroškega vegetarijanstva in veganstva – malo manj izrazito mnenje o vegetarijanstvu in veganstvu. Prav tako imajo občutno manj jasno izražena stališča Mariborčani: med njimi je rahlo več izrazito kritičnih kot zelo naklonjenih, v Ljubljani pa je ravno obratno. Srednja generacija je najbolj naklonjena, mlajša manj izrazito odklonilna do vegetarijanstva in veganstva. Izraziti nasprotniki otroškega vegetarijanstva in veganstva so v povprečju manj srečni od celotne populacije, so tudi za odtenek manj zadovoljni z gmotnimi življenjskimi razmerami in opazno manj zaupajo soljudem (kar samo v malo manjši meri velja tudi za nasprotnike vegetarijanstva in veganstva med odraslimi).¹⁴

3.5 Slojevska (družbenoekonomska) struktura slovenskega vegetarijanstva in odzivov nanj

V zahodnih družbah naj bi bilo vegetarijanstvo najbolj razširjeno v srednjem razredu. Nižji razredi naj bi ob vzpenjanju kupovali več mesa, ker si ga pač lahko privoščijo; to razumejo kot znak svojega ekonomskega in širšega družbenega uspeha. Po drugi strani pa naj bi ljudje iz višjih družbenoekonomskih plasti (z višjimi prihodki) z vegetarijanstvom izražali distanco do nižjih slojev. Jasno izražanje razlikovanja od okolice naj bi bil pogost motiv vegetarijancev, ki z bolj ali manj strogimi pravili postavljajo jasne simbolne meje med njimi in ostalimi pripadniki družbe. A to velja predvsem za srednje in višje sloje, ki za razliko od nižjih ne vztrajajo več pri tradicionalnih simbolnih konotacijah mesa kot izraza vitalnosti in moči (Maurer 2002: 8–9; tudi Fiddes 1991).

Prevladujočo pripadnost vegetarijancev srednjemu razredu potrjujejo tudi naši rezultati. Izrazito nadpovprečno se vegetarijanci (samo)uvrščajo v srednji in višji razred: v srednji razred se prišteva kar 71 %, v višji srednji in višji razred pa 25 % vegetarijancev, medtem ko se sicer v ta dva razreda uvršča 60 % in 15 % preučevane populacije.

Tudi po prihodkih se ljubljanski in mariborski vegetarijanci izrazito uvrščajo v srednji razred. Kar 64 % jih izjavlja, da je njihov zadnji mesečni prihodek znašal med 1000 in 2000 EUR (v celotni populaciji je takih le četrtnina, približno dve tretjini pa jih poroča o prihodkih, manjših od 1000 EUR), a za razliko od ostale populacije nihče ne poroča o prihodku nad 2000 EUR (v celi populaciji je takih pribl. 5 %).

Da največji delež vegetarijancev prihaja iz srednjega razreda, je razvidno tudi iz poklicev, ki jih opravljajo. Le slabih 6 % jih opravlja rutinska ali nižja uslužbenska dela (v celotni populaciji je takih 43 %), medtem ko višje in vodilne zaposlitvene položaje

14. Še podrobnejšo analizo porazdelitve odnosa do vegetarijanstva in veganstva po nekaterih bolj zanimivih spremenljivkah, iz katerih bi lahko sklepali o odnosu različnih družbenih slojev do preučevanega fenomena, predstavljamo v nadaljevanju (glej Tabelo 7).

zaseda kar dve tretjini vegetarijancev (v primerjavi s komaj dobro tretjino celotne populacije).¹⁵

V povprečju imajo vegetarijanci nadpovprečno visoko izobrazbo: 58 % vegetarijancev (v primerjavi s 33 % celotne populacije) ima vsaj višješolsko izobrazbo; na drugi strani jih ima le 8 % samo poklicno ali nižjo izobrazbo (v celotni preučevani populaciji je takih kar četrtnina). Celotno izobraževanje (obiskovanje šole) vegetarijancev je v povprečju trajalo 15 let, medtem ko je povprečje v ostali populaciji 13 let.

Kako pa se po različnih družbenih slojih porazdeli odnos do vegetarijanstva? Iz Tabele 7 je razvidno, da med naklonjenimi vegetarijanstvu in veganstvu tako odraslih kot otrok izrazito prevladujejo najvišje izobraženi, ki vegetarijanstvu in veganstvu odraslih in otrok tudi najmanj nasprotujejo. Glede na samoopredelitev pripadnosti družbenemu sloju lahko ugotovimo, da je med nižjim, delavskim slojem najmanj naklonjenih vegetarijanstvu in veganstvu odraslih in otrok, ta sloj pa tudi najbolj nasprotuje veganstvu med odraslimi ter otroškemu vegetarijanstvu in veganstvu. Največ podpornikov vegetarijanstva odraslih in tako vegetarijanstva odraslih kot otrok prihaja iz višjega srednjega in višjega sloja; ta skupina tudi najmanj nasprotuje otroškemu vegetarijanstvu in veganstvu. Pomembnost pripadnosti družbenemu sloju pri preučevanju odnosa do vegetarijanstva in veganstva še bolj izrazito potrjuje analiza po poklicih, saj zelo očitno najmanj naklonjenih vegetarijanstvu in veganstvu tako odraslih kot otrok prihaja iz skupine, ki opravlja nižje poklice (rutinska dela, nižji uslužbenci); ta skupina tudi najbolj nasprotuje tako veganstvu odraslih kot tudi vegetarijanstvu in veganstvu otrok. Po drugi strani pa predvsem med naklonjenimi vegetarijanstvu in veganstvu otrok očitno prevladujejo tisti, ki opravljajo višje poklice (višji in vodilni zaposlitveni položaji). Hkrati pa velja omeniti, da podrobnejša analiza tako rednih mesečnih prihodkov kot lastništva in tipa prebivališča ne odkrije pomembnih povezav glede odnosa do vegetarijanstva in veganstva. Iz tega bi nemara lahko sklepali ne toliko o materialni kot o kulturni pomembnosti slojevske pripadnosti. O tem mogoče na neki način priča tudi opazen vpliv neke druge spremenljivke na odnos do vegetarijanstva in veganstva, ki neposredno nima nobene povezave s slojevsko pripadnostjo, tj. samoopredeljena politična usmerjenost. Ugotovimo namreč lahko, da največ naklonjenih prihaja iz liberalne skupine, medtem ko se največ nasprotnikov opredeljuje za konservativce (glej Tabelo 7).

15. Za statistično veljavne in tako vsebinsko sploh smiselne podrobnejše analize slojevske pripadnosti različnih tipov vegetarijancev glede na premoženje, ki ga imajo, tip bivališča ipd., bi nujno potrebovali večje deleže v celotnem vzorcu.

Tabela 7: Odnos do vegetarijanstva / veganstva odraslih in otrok (podrobno) (v %).

		Odrasli							
		vegetarijanstvo				veganstvo			
		++	+	-	--	++	+	-	--
izobrazba	Osnovna	8,1	53,2	24,2	14,5	6,7	51,6	26,7	15,0
	Poklicna	11,1	45,6	28,9	14,4	7,8	44,4	27,8	20,0
	Sred. strok.	11,3	47,8	30,8	10,1	8,1	43,5	32,3	16,1
	Sred. sploš.	10,2	47,2	32,4	10,2	5,6	40,2	38,3	15,9
	Višja in več	15,1	47,8	22,9	14,2	14,5	47,2	23,8	14,5
sloj	Nižji, delavski	7,0	50,0	27,9	15,1	7,1	42,9	31,0	19,0
	Nižji srednji	13,0	53,7	23,2	10,1	11,1	47,2	26,4	15,3
	Srednji	12,2	45,1	29,4	13,3	9,7	43,5	30,9	15,9
	Viš. sred. in višji	15,7	49,4	24,1	10,8	8,8	47,4	27,5	16,3
poklic	Spod.	8,5	49,8	30,0	11,7	7,5	43,6	31,5	17,4
	Srednj.	12,1	46,8	29,0	12,1	8,7	48,1	28,8	14,4
	Zgor.	15,0	44,4	26,7	13,9	13,6	44,6	28,8	13,0
polit.	Konserv.	11,1	38,9	22,2	27,8	11,1	36,1	22,2	30,6
	Sredinsk.	9,7	48,9	27,6	13,8	7,7	50,8	24,6	16,9
	Liberal.	14,7	50,3	25,2	9,8	14,3	45,7	26,4	13,6

		otroci							
		vegetarijanstvo				veganstvo			
		++	+	-	--	++	+	-	--
izobrazba	Osnovna	1,7	12,1	72,4	13,8	1,7	8,3	73,3	16,7
	Poklicna	1,3	11,8	67,2	19,7	1,3	10,5	68,5	19,7
	Sred. strok.	5,1	10,1	75,9	8,9	2,5	10,7	77,4	9,4
	Sred. sploš.	2,8	18,9	68,9	9,4	1,0	12,9	73,2	12,9
	Višja in več	5,0	21,1	63,3	10,6	5,4	21,3	60,4	12,9
sloj	Nižji, delavski	1,2	14,3	66,6	17,9	3,6	9,5	69,0	17,9
	Nižji srednji	4,2	14,1	70,4	11,3	2,9	13,2	67,7	16,2
	Srednji	3,8	14,5	71,6	10,1	2,6	13,6	72,2	11,6
	Viš. sred. in višji	5,5	24,7	61,6	8,2	4,2	23,6	58,3	13,9
poklic	Spod.	2,6	12,4	71,6	13,4	0,5	10,5	73,0	16,0
	Srednj.	3,1	15,3	70,4	11,2	2,1	15,5	69,0	13,4
	Zgor.	5,6	18,0	66,3	10,1	5,6	15,8	66,2	12,4
polit.	Konserv.	3,2	19,4	54,8	22,6	3,1	18,8	53,1	25,0
	Sredinsk.	2,2	14,1	71,8	11,9	4,4	11,1	71,9	12,6
	Liberal.	5,1	20,3	64,5	10,1	5,2	18,5	62,2	14,1

4 Sklepi

Ko danes govorimo o prehranjevanju ter njegovih družbenih in kulturnih razsežnostih, ne moremo mimo vegetarijanstva. Skupaj s pandemičnimi zdravstvenimi posledicami uživanja prekomernih količin industrijsko pridelane hrane in specifičnimi prehranskimi motnjami, ki odražajo poseben in na neki način protinaraven odnos človeka do lastnega telesa (anoreksija, bulimija ipd.),¹⁶ je vegetarijanstvo eden bolj dinamičnih segmentov sodobnih prehranjevalnih praks. Kljub temu pa ostaja pojav v veliki meri nerefektiran. V vsakdanjem diskurzu velja vegetarijanstvo za nekaj marginalnega, neredko tudi čudnega. Pogosto je deležno bolj ali manj artikuliranega nasprotovanja. Razlog za to bi lahko iskali v njegovi subverzivnosti, saj izziva kompleksen hierarhičen sistem vrednot, v katerem ima meso še zmeraj ključno mesto. Proti takim spremembam deluje vrsta kulturnih in družbenih dejavnikov, ki težijo k ohranjanju obstoječega stanja. Ljudje svoj vsakdanji svet le slabo poznamo in razumemo. Večji del našega življenja poteka po nerefektiranih avtomatizmah, zato tudi redko pristajamo na korenitejšie spremembe. K temu je treba dodati še čisto pragmatično, finančno razsežnost. K ohranjanju obstoječega stanja namreč pomembno pripomore prehrabena industrija, znotraj katere se vrtijo ogromni finančni tokovi. Obstoječi kmetijskopredelovalni sistemi v tako rekoč vseh zahodnih državah v veliki meri temeljijo na »pridelavi mesa«, nemajhni dobički pa izvirajo tudi iz državnih subvencij za mesnopredelovalno industrijo. Ta je v svojih nadvse aktivnih prizadevanjih po ohranitvi obstoječega sistema na svetovni ravni še kako uspešna, pri tem pa ne izbira sredstev. Zato smo v naši študiji vegetarijanstva na reprezentativnem vzorcu prebivalcev Ljubljane in Maribora poleg same razširjenosti pojava skušali meriti tudi njegovo zaznavo ter vrednotenje v celotni preučevani populaciji.

Pri poskusu empirične meritve razširjenosti vegetarijanstva za razliko od nekaterih tujih raziskav nismo spraševali po tem, ali se anketiranci sami uvrščajo v kategorijo vegetarijancev (ali še podrobneje v posamezni tip vegetarijanstva), ampak smo poskušali meriti dejansko pogostost te prehranjevalne prakse. Na ta način smo skoraj zagotovo dobili nižje deleže vegetarijancev, kot bi jih sicer.

Pokazala se je razmeroma velika razlika med deleži tistih, ki zgolj občasno ali nikoli ne uživajo posamezne vrste mesa (belo, rdeče ali ribe) in med deležem vegetarijancev: medtem ko npr. rdečega mesa ne uživa (razen izjemoma) malo več kot 8 % anketirancev, smo z nadaljnjo analizo zaznali le 1,2 % tistih, ki ne uživajo (razen izjemoma) niti rdečega niti belega mesa niti rib. Podobno nam pomembno razliko med tistimi, ki se izogibajo zgolj eni vrsti živil živalskega izvora ali pa se jim izogibajo zgolj občasno, in bolj konsistentnimi vegetarijanci, razkriva analiza motivov. Medtem ko med prvimi prevladuje zdravstveni motiv ali pa motiv okusa, je med drugimi očitna prevlada etičnega motiva.

16. Tovrstne prehranske motnje bi lahko označili kot protinaravne v smislu, da posamezniku (zaradi specifičnih, kulturno določenih razlogov) preprečujejo, da bi zadovoljil svoje osnovne biološke potrebe po hrani.

Delež v raziskavi odkritih vegetarijancev je nemara malce nižji od pričakovanega (glede na ugotovitve nekaterih drugih raziskav), predvsem pa velja upoštevati, da zaradi nizkih deležev številne analize v strogo statističnem smislu niso najbolj zanesljive, temveč nam lahko služijo zgolj kot groba ocena tako razširjenosti samega pojava kot značilnosti vegetarijanske populacije. Za bolj zanesljive sklepe o tem bi veljalo uporabiti drugačne raziskovalne metode (fokusne skupine, intervjuje ...), saj so v kvantitativnih raziskavah na reprezentativnih vzorcih deleži vegetarijancev preprosto premajhni.

Iz naših rezultatov lahko zgolj sklepamo, da med slovenskimi vegetarijanci najverjetneje prevladujejo nadpovprečno izobražene ženske srednjih let, ki so rahlo nadpovprečno zadovoljne s svojim življenjem. Kaže, da se vegetarijanci v približno enaki meri kot ostala populacija izrekajo za (ne)religiozne, vendar pa očitno manj obiskujejo verske obrede, hkrati pa v večji meri posegajo po alternativnih duhovnih praksah. Vegetarijanci nadpovprečno dobro ocenjujejo svoje zdravje in tudi dejansko bolj zdravo živijo (pijejo manj alkoholnih pijač, manj kadijo in se bolj redno ukvarjajo s športom). Sklepali bi lahko, da je tudi pri nas vegetarijanstvo najbolj razširjeno med srednjimi družbenimi sloji (nadpovprečno se sami uvrščajo v srednji sloj, to samouvrstitev pa potrjujejo tudi njihovi mesečni prihodki in analiza poklicev, ki jih opravljajo).

Bolj zanesljive so v metodološkem smislu ugotovitve o odnosu celotne populacije do vegetarijanstva. Rahlo presenetljivo med anketiranci prevladujejo zmerno naklonjene percepcije vegetarijanstva pri odraslih, pričakovano pa se to spremeni pri vegetarijanstvu otrok. Srednja generacija je vegetarijanstvu najbolj naklonjena, mlajša je do pojava manj izrazito odklonilna. Mariborčani so do vegetarijanstva bolj kritični kot Ljubljancani. Bolj izobraženi so vegetarijanstvu bolj naklonjeni, manj izobraženi mu očitno bolj nasprotujejo. Nižji sloji mu najbolj nasprotujejo, največ naklonjenih pa se uvršča v višji srednji sloj. To prepričljivo potrjuje tudi analiza poklicev, saj skupina, ki opravlja nižje poklice (rutinska dela, nižji uslužbenci), vegetarijanstvu najbolj nasprotuje, na drugi strani pa med naklonjenimi vegetarijanstvu očitno prevladujejo tisti, ki zasedajo višje in vodilne zaposlitvene položaje. Iz tega bi lahko zaključili, da je vegetarijanstvo v Sloveniji najbrž prevladujoč pojav med srednjimi družbenimi sloji, ki mu očitno tudi najmanj nasprotujejo.

Kot smo že omenili, bi veljalo v nadaljnjih raziskavah z uporabo dodatnih (večinoma kvalitativnih) metodoloških prijemov odpraviti nekatere zgoraj izpostavljene pomanjkljivosti. V vsebinskem smislu pa bi za boljše razumevanje pojava vegetarijanstva pri nas veljalo podrobneje preučevati, kako in zakaj posameznik postane vegetarijanec, kako se s časom spreminja njegov odnos do tega dejstva in predvsem za kako stalen pojav gre. Nekatere študije namreč kažejo, da velik del vegetarijancev to odločitev pozneje v življenju opusti. Veljalo bi preučiti tudi, ali obstajajo pomembne razlike med večino vegetarijancev, ki to postane zaradi svoje zavestne odločitve, in med zelo majhnim, a rastočim deležem otrok, ki se rodijo v vegetarijanske družine in postanejo vegetarijanci tako rekoč z rojstvom. Zanimivo bi bilo podrobneje ugotoviti, kolikšen del takšnih otrok sploh ostane vegetarijancev (kako uspešna je torej »vegetarijanska« socializacija), in nadalje primerjati njihov odnos do vegetarijanstva ter različnih družbenih in življenjskih vprašanj z drugimi vegetarijanci. Prav tako bi bilo dobro

podrobneje preučiti razširjenost vegetarijanstva in odnos do njega glede na tip okolja: gre pri vegetarijanstvu za prevladujoče urban pojav in ali ima ruralna populacija do njega več predsodkov? Brez podrobnejših empiričnih meritev bi bilo o tem težko kompetentno sklepati.

Tukaj predstavljene ugotovitve o odnosu celotne populacije do vegetarijanstva pa bi veljalo kontinuirano preverjati z manjšim sklopom vprašanj v okviru raziskav SJM. Na ta način bi končno lahko dobili bolj celovite in relevantne informacije o pojavu vegetarijanstva na Slovenskem.

Literatura

- Aleksić, Jelena (2001): Ideologija hrane: Karnivorstvo vs. vegetarijanstvo. Teorija in praksa, 38 (2): 307–327.
- Adams, Carol (2010, 1990): Sexual Politics of Meat: A Feminist-Vegetarian Critical Theory. New York: Continuum.
- Beardsworth, Alan, in Keil, Teresa (1997): Sociology on the Menu: An Invitation to the Study of Food and Society. London, New York: Routledge.
- Campbell, Colin (2008): The Easternization of the West: A Thematic Account of Cultural Change in the Modern Era. Boulder: Paradigm Publishers.
- Caplan, Pat (ur.) (1997): Food, Health and Identity. London, New York: Routledge.
- Fiddes, Nick (1991): Meat: A Natural Symbol. London, New York: Routledge.
- Fox, Michael Allen (1999): Deep Vegetarianism. Philadelphia: Temple University Press.
- Koch, Verena (1997): Prehrabene navade odraslih prebivalcev Slovenije z vidika varovanja zdravja. Doktorska disertacija. Ljubljana: Biotehniška fakulteta, Oddelek za živilstvo.
- Luthar, Breda, Kurdija, Slavko, Jontes, Dejan, Malnar, Brina, Tivadar, Blanka, Kamin, Tanja, in Oblak, Tanja (2011): Medijska potrošnja, razred in kulturna stratifikacija: končno raziskovalno poročilo s sumarnikom. Ljubljana: FDV, Center za raziskovanje družbenega komuniciranja.
- Maurer, Donna (2002): Vegetarianism: Movement or Moment? Philadelphia: Temple University Press.
- Singer, Peter, in Mason, Jim (2006): The Way We Eat: Why Our Food Choices Matter. Emmaus: Rodale Books.
- Spencer, Colin (1996): The Heretic's Feast: A History of Vegetarianism. Hannover, London: University Press of New England.
- Spencer, Colin (2002): Vegetarianism. A History. New York, London: Four Walls Eight Windows.
- Stuart, Tristram (2008): The Bloodless Revolution: A Cultural History of Vegetarianism from 1600 to Modern Times. New York, London: Norton.
- Tivadar, Blanka (2002): Od goriva za telo do pripomočka za samouresničevanje: vzorci prehranjevanja v Sloveniji. Družboslovne razprave, XVIII (39): 151–178.
- Valentinčič, Ivan (2003): Odnos do živali kot indikator spremembe vrednot: Od antropocentrične k ekocentrični etiki narave. Magistrsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Willems, Anna (1997): »Bacon sandwiches got better of me«: meat eating and vegetarianism in South-East London: 111–130. V P. Caplan (ur.): Food, Health and Identity. London, New York: Routledge.

Summary

The article describes the basic characteristics of vegetarianism and presents the results of the empirical survey conducted on the representative sample of adult inhabitants of Slovenian two biggest towns, Ljubljana and Maribor. Main findings include the evaluation of the size of the researched phenomenon, who and why decides to become a vegetarian and the detailed analysis of the perception of vegetarianism and veganism among the general population. Special attention is devoted to various socio-cultural factors from which the social class structure of Slovenian vegetarians could be estimated, as well as the social distribution of the perception of vegetarianism among Slovenians.

Due to small share of vegetarians in the total population some results are statistically not most reliable and can therefore only be used as broad estimations. One of the conclusions of this study could be, that the quantitative surveys on the representative samples are not the most suitable methodological tool for the study of vegetarian population since it is simply too small. Therefore different research methodologies, primarily qualitative ones (focus groups, interviews, etc.) would be suggested in future research projects. However, the applied methodologies in our research produced statistically valid results in the part where we measured the perception of vegetarianism and veganism among the general population.

When we tried to empirically assess the size of the researched phenomena we were not asking the respondents whether they are vegetarians (or vegans), but decided to measure the practices (whether respondents eat meat and if yes, how often). In this way we most probably discovered lower share of vegetarians. We discovered rather big differences in shares of respondents, who never or only exceptionally eat certain types of meat (red, white or fish) and more strict vegetarians, who abstain from eating of all types of meat. While red meat is not (or only exceptionally) eaten by more than 8 percent of respondents, we found only 1.2 percent of vegetarians, who never or only exceptionally eat meat or fish. Among them there are 0.4 percent of vegans, and we discovered additional 1.6 percent of semi-vegetarians, who abstain from eating meat but consume fish.

We also discovered substantial differences in motives for abstaining from eating meat among vegetarians and flexitarians (the respondents who abstain from eating meat only from time to time or only eat meat 'occasionally' but not 'regularly'). While among flexitarians prevailed the health motive, vegetarians predominantly expressed the ethical motive.

On the basis of the results of our survey we can assume that among Slovenian vegetarians most probably prevail well educated middle-aged women. It seems that pretty much same share of vegetarians claim to be (i)religious as is the situation among the general population, but they are very obviously not attending religious services as much as the general population. At the same time vegetarians seem to be much more inclined towards ideas and practices of alternative spiritualities. It also seems that vegetarians assess their health as considerably better than the general population does,

and in fact live more healthy lives: they drink less alcohol, smoke less and do sports more regularly than the general population. We could also estimate that vegetarianism in Slovenia is predominantly middle-class phenomenon – majority of vegetarians claim to belong to the middle class, what can be confirmed by their jobs and also their monthly incomes.

Statistically more reliable are the findings considering the perception of vegetarianism among the general population. A bit surprisingly we could conclude that the perceptions of vegetarianism of adults are slightly more favourable than not. As could be expected this changes when we ask about the vegetarianism and veganism among children. Middle generation shows most sympathies for vegetarianism. The inhabitants of Maribor are more critical towards vegetarianism than the inhabitants of Ljubljana. The more educated are more favourable, and the less educated obviously more critical towards vegetarianism. Lower classes are most critical, and most of the explicitly approving respondents come from middle and higher classes. We could conclude that vegetarianism in Slovenia is predominantly middle-class phenomenon: biggest proportion of vegetarians most probably comes from the middle classes, and (higher) middle classes are also the most favourable towards vegetarianism and veganism.

Podatki o avtorju:

dr. Aleš Črnič

izredni profesor na FDV

ales.crnica@fdv.uni-lj.si